

СВІДЧЕННЯ СВЯЩЕННОГО ПИСАННЯ ПРО ВІЙСЬКОВУ СЛУЖБУ

протоієрей
Олександр
ТРОФИМЛЮК

Одним із важливих напрямків діяльності православного пастиря є служіння військового духовенства. Військова агресія Російської Федерації щодо України дуже гостро поставила проблему опіки священниками військовослужбовців, які беруть участь у бойових діях. У таких умовах пастир постає не просто «требовиконавцем», а тим, хто своїм умілим словом повинен надихати воїнів на захист свого народу та Батьківщини. Своєю проповіддю та молитвою священник має піднімати бойовий дух війська, надихати воїнів на подвиги мужності, терпіння й самопожертви. Окрім цього, ситуація вимагає від священника вміння виконувати й функції волонтера, організовувати, збирати й надавати матеріальну допомогу тим, хто її потребує. За образом Спасителя, православний пастир повинен виражати свою віру та любов до ближніх у реальних, видимих справах милосердя.

Християнське ставлення до війни та військової служби впливає із відповідей Церкви на найфундаментальніші питання: походження зла, природа насильства, можливість застосування сили в боротьбі

Стаття присвячена служінню православного військового духовенства. У ній, зокрема, у світлі Священного Писання з'ясовано християнське ставлення до війни та військової служби.

Ключові слова: війна, військова служба, військове духовенство, капеланське служіння, позабогослужбова пастирська діяльність.

archpriest
Oleksandr TROFYMLIUK

SCRIPTURE WORDS
ON MILITARY SERVICE

The article is devoted to military Orthodox clergy. In particular, it investigates into Christian attitude to war and military service.

Key words: war, military service, military clergy Council, chaplain.

зі злом. В основі цих відповідей – вчення про гріхопадіння людини та її спасіння на Хресті Сином Божим.

Актуальність теми зумовлена потребою комплексного дослідження біблійних свідчень щодо війни і військової служби.

Мета написання статті – проаналізувати свідчення Священного Писання Старого і Нового Завіту про військову службу.

Для реалізації мети дослідження були поставлені такі **завдання**:

- з'ясувати поняття війни та військової звитяги за свідченнями Священного Писання;
- проаналізувати біблійні образи і висловлювання, перейняті з військового середовища;
- розкрити євангельське ставлення до військової служби.

Це питання неодноразово ставало об'єктом зацікавленості дослідників. Серед них можна назвати Адольфа фон Гарнака [8], протоієрея Михайла Марусяка [5], священника Андрія Шкварка [6] та ін.

Аналізуючи джерела з питання служіння військового духовенства, перш за все звертаючись до Біблії, бачимо, що ні в Старому, ні в Новому Завіті немає осудження війни або людини-військовослужбовця, або військових професій. Ще Предтечу Господнього Івана Хрестителя воїни запитували: «А що нам робити? (щоб спастись, зрозуміло ж). І сказав їм: нікого не ображайте, не обманюйте і задовольняйтесь своєю платнею» (Лк. 3: 14).

Церква – це Царство найвищої духовної праведності, а держава – сфера внутрішньої справедливості, де панує закон та меч. І християнин живе одночасно у двох царствах: у царстві найвищої праведності і у сфері внутрішньої законності. А в цій, другій, сфері справедливість має підтримуватися зовнішніми засобами, в тому числі силою.

Із безумовного характеру Євангелій випливає той висновок, що повнота їх виконання дається не зовнішніми діями, а духом його. Царство Боже є всередині людини і приходить непомітно, тому християнська релігія є релігія суто духовна – християнство є справа особистості. Християнство має на меті змінити внутрішню людину. Це основне. Все ж зовнішнє саме собою ціни не має: держава, влада, багатство тощо. Будучи ж Царством не від віку цього, християнство безпосередньо не розв'язує питань державних, не відповідає на питання зі сфери політики, права, економіки тощо. Але це ставлення християнського вчення до світського життя не можна розуміти як повне й остаточне заперечення цього світського, земного життя, як недозволеність оцінювати й визначати християнину своє ставлення до явищ і подій зовнішнього державного життя згідно з основами Христового вчення.

Упродовж всього історичного існування християни не переставали вірити та дотримувались переконання, що християнство – не тільки майбутнє життя, а й теперішнє, земне. Після отримання обітниць життя теперішнього й майбутнього (1 Тим. 4: 8) для християн Царство Боже, як помноження добра і правди, перш за все повинне бути стверджене тут, на землі. Початок існування Царства Божого, сутність якого зводиться до виконання волі Божої в усій повноті не тільки ангелами на небі, але й людьми на землі, пов'язане з теперішнім віком, а до майбутнього віку належить повне його здійснення. Царство Боже повинно здійснюватись і тут, на землі, не тільки у справах і вчинках окремих осіб, але й у житті суспільному, державному. Кожен християнин, будучи членом Церкви, водночас є людиною світською – громадянином, службовцем, робітником, сім'янином, – зобов'язаною піклуватись не тільки про себе, але й про інших. Тому зовнішнє, державне й суспільне життя може й повинне підлягати оцінці з християнського погляду. Звідси можна зробити такий висновок: християнство безумовно не відкидає форм зовнішнього життя та й не може відкидати. Воно не заперечує самої держави, що спирається у своїй основі на зовнішню примусову силу як для збереження миру й зовнішньої цілісності, так і для наведення порядку внутрішнього.

У декотрих язичників війна вважалася священною справою, славою людства. Війни, за Гомером, – головна справа богів. Із середовища богів спеціально виділялись боги війни: Марс – у римлян, Одін – у германців. У греко-римському світі військова звитяга була міркою людської гідності, величі. Саму добродієність тут називали хоробрістю (*virtus*). Для читача Старого Завіту образи війни та військової звитяги не були чимось новим. Адже духовна боротьба, боротьба добра зі злом в людині і є справжня битва, що вимагає від неї великої хоробрості. Не даремно одне з імен Бога, що часто зустрічається у Старому Завіті, – Господь Саваоф, що означає «Господь воюючий».

Пророк Ісаїя зображає Бога як героя війни. Інший старозавітний пророк, Соломон, у книзі Премудрості описав обладунки Бога: «Він візьме за зброю свою ревність і озброїть створіння воюючих на відплату. Надягне справедливість, немов панцер, і накладе, як шолом, суд нелицемірний. Візьме за щит непереможну святість, нагострить, немов меч, гнів суворий; увесь світ піде з ним у бій проти безумних. Цільні стріли-блискавиці вирушать, і з хмар, немов з добре нап'ятого лука, полетять до цілі; з метавки гніву жбурне силу граду, вода у морі проти них залютує, і

ріки затоплять їх безпощадно» (Прем. 5: 17–22). У боротьбі проти царства сатани людина повинна зайняти визначену позицію.

Кумранська община, головним місцем перебування якої була місцевість неподалік Мертвого моря, подала у творі «Війна синів світла проти синів темряви» детальний опис цієї боротьби. Тут зображається справжня боротьба; ми дізнаємося про шикування та розміщення війська, окремі види зброї та оснащення, про праці, кінноту та військові колісниці, змальована фантастична картина війни, яка повинна розпочатися в кінці часів [4, с. 132]. У Старому Завіті Ізраїльський вибраний народ вів досить часті війни із сусідніми народами. За законом Мойсея кожен іудей, крім левітів, був зобов'язаний носити зброю (Числ. 1: 3, 49, 50; 2: 33; 26: 2), а з періоду царів у євреїв існувало постійне військо (1 Царств 13: 2; 14: 52; 24: 3). Сам Бог іноді давав євреям наказ винищувати деякі народи, наприклад, амалікітян.

Очевидно, це робило війни необхідними й справедливими. Значить, щодо заборони війни й військової служби у Старозавітному Одкровенні не може бути й мови. Відомо, що еретик з половини II століття, сирійський гностик Маркіон, відкидав увесь Старий Завіт і вчив, що Бог Старого Завіту не може бути Отцем Ісуса Христа, тому що ізраїльський Бог є Богом війни і, як такий, непримиренно суперечить Ісусу Христу, Богу милосердному, терпеливому, що приніс в Євангелії мир людям [8, с. 25].

А що ж говорить Новозавітне християнське вчення? Чи проповідувало воно право й обов'язок війни в Особі свого Засновника? Новозавітна релігія нічого войовничого не проповідувала. Своїх послідовників вона навчала миру, терпіння, смирення, відречення від особистого права, перенесення образ, принижень. Саме Євангеліє виключає всяку силу, нічого войовничого воно не містить, а проповідує всім людям мир і називається Євангелієм миру. Повеління Спасителя апостола Петру вкласти меч свій у піхви в цьому відношенні досить показове (Мф. 26: 52). Перш за все ці слова, сказані Спасителем апостола Петру, означають сильне застереження всякому, хто піднімає меч на іншого. Меч пізнається через меч. Такий закон помсти існує навіть у Мойсеевих приписах.

Помста тому, хто використав меч проти іншого, з боку противника або його захисників безсумнівна. Хоча, можливо, така відплата настане не зразу, а через тривалий проміжок часу. Стосовно ж цього випадку апостол Петро, виявляючи збройне протистояння силі – сторожі, що з'явилася взяти Ісуса Христа, повинен був також чекати зараз же для себе кари від меча з боку постраждалого та його прибічників, але Господь чудесним зціленням вуха, від-

січеного в раба архієрейського, загладив поспішний вчинок апостола Петра. При цьому слуга архієрейський Малх може розглядатись просто як воїн, представник сили римського легіону.

Щодо останнього, використовуючи меч, протидіючи законній владі, апостол Петро виступив як бунтар, що не підкорився наказу, а тому і підлягав жорстокому покаранню. Головне ж – те, що у вчинку апостола Петра виявилось нерозуміння добровільної, викупної жертви Спасителя, нерозуміння законів і духу того Царства Божого, яке Христос будував на землі. Апостол Петро своїм вчинком виявив прагнення отримати для Месії силою владу тут, на землі, ствердити панування Царства Месії в цьому земному світі зовнішніми, примусовими засобами.

Цим нестриманим вчинком апостол Петро ставить інших апостолів і Самого Господа в оманливе становище, тому Господь засуджує цей вчинок апостола Петра [7, с. 33–35].

Отже, зазначений випадок показує, що заснування Новозавітного Царства на землі з волі Отця буде виконане не земними способами фізичної сили, а легіонами бойовничих ангелів (Ін. 28: 36). З другого боку, чи забороняла Новозавітна релігія прямо або безумовно своїм послідовникам війну? Для розповсюдження та ствердження Новозавітного вчення в інтересах нової віри війна була, безперечно, засуджена згаданими словами Спасителя. Але чи засуджувало християнство війну як одну із форм зовнішнього буття, як умову зовнішнього, державного життя людини-християнина? Ніякої прямої і категоричної заборони використовувати при потребі християнинові меч у цьому, земному житті Спаситель ніде не проголошував.

Навпаки, у словах, сказаних Христом на суді в Пілата: «...якби від світу цього було Царство Мое, то слуги Мої б подвизалися за Мене, щоб Я не був виданий іудеям...» (Ін. 18: 36), – ясно показано, що протистояння силою, самозахист у царствах світу цього справа цілком природна. А дві промови Спасителя мають прямо бойовничий характер. Наприклад: «Не думайте, що прийшов принести мир на землю; не мир Я прийшов принести, а меч» (Мф. 10: 34). Інша ж була сказана на прощальній вечері: «Тоді Він сказав їм: але тепер хто має мішок, той візьми його, також і торбу, а в кого немає, продай одежу свою і купи меч... Вони сказали: Господи! Ось тут два меча. Він сказав їм: досить» (Лк. 22: 36, 38). Перше висловлювання означає, що настане поділ між людьми, аж до переслідувань та вбивств послідовників Новозавітного вчення тими, хто прив'язаний до інтересів цього світу, що у злі лежить. Друге місце важко пояснити. Напевне, Спаситель сказав учням, що тепер їхнє становище у світі докорінно змінюється.

Поки вони були з Ним, Він оберігав їх. Тепер же апостоли без Нього будуть піддаватись переслідуванням за Нього ж та Євангеліє. Але учні зрозуміли це чуттєво: показали два мечі, що були в них. Тоді Спаситель перериває розмову словом «досить».

Подібно й есхатологія Апокаліпсиса приписує Спасителю войовничі риси і подає багато образів війни та перемоги (Апок. 2). Але християни перших віків не розуміли ці образи як заснування християнської міліції (озброєних людей), військової організації, тому що Ісус Христос зображений войовничим Суддею майбутнього і Його військом є не люди, а ангели.

Разом із тим у посланнях апостолів теж знаходимо велику кількість образів і висловлювань, перейнятих із військового середовища. Зокрема, в моральних настановах апостола Павла читаємо: «Ми ж, будучи синами дня, будьмо тверезі, одягнувшись у броню віри й любові та в шолом надії на спасіння» (1 Фес. 5: 8); «В слові істини, у силі Божій зі зброєю правди в правій і в лівій руці» (2 Кор. 6: 7); «Ніч минула, а день наблизився: отже відкиньмо діла темряви і зодягнімось у зброю світла» (Рим. 13: 12); «Одягніть-ся в повну зброю Божу, щоб вам можна було стати проти хитрощів диявольських, бо наша боротьба не проти крові і плоті, а проти начальства, проти влади, проти світоправителів темряви віку цього, проти піднебесних духів злоби. Для цього прийміть повну зброю Божу, щоб ви могли протистояти в день злий і, все подолавши, вистояти. Отже, станьте, підперезавши стегна ваші істиною і одягнувшись у броню праведності, і взувши ноги в готовність благовіщувати мир; а понад усе візьміть щит віри, який зможе погасити всі розпечені стріли лукавого; і шолом спасіння візьміть, і меч духовний, що є слово Боже» (Ефес. 6: 11–17).

Те, що життя християнина в цьому світі є постійна боротьба, відчував весь час апостол Павло. Але якщо він так сильно підкреслює постійну боротьбу християнина, то в першу чергу має на увазі не гоніння чи суперечки про віру. Головним і найнебезпечнішим противником людини є вона сама, її викривлена природа, бо не викуплена людина, як в'язень, перебуває у владі гріха. Христос заплатив викуп, грішник тепер вільний, але небезпека ще не минула, боротьба ще не закінчена. Християнське служіння – це подвиг, віруючі – воїни, що мають бути готові до духовної боротьби: «Ми ж, будучи синами дня, будьмо тверезі, одягнувшись у броню віри й любові та в шолом надії на спасіння» (1 Фес. 5: 8).

Далі в цього ж апостола зустрічаємо християнина-місіонера, якого він називає воїном Христа та наставляє його до християнської діяльності в цьому образі воїна: «Передаю тобі...

такий заповіт, щоб ти воював згідно з ним, як добрий воїн» (1 Тим. 1: 18); «...терпи страждання, як добрий воїн Ісуса Христа» (2 Тим. 2: 3). Себе апостол називає воїном, а своїх братів по місіонерству «сподвижниками» (Филим. 2; Филип. 2: 25).

У Посланні до коринфян апостол Павло описує свою діяльність військовими образами: «Бо ми, будучи в плоті, не за плоттю воюємо. Зброя нашого воювання не плотська, але сильна Богом на зруйнування твердинь: нею руйнуємо задуми і всяке звеличування, що повстає проти пізнання Бога, і беремо в полон усякий помисел на послух Христу, і готові покарати всілякий непослух, коли ваш послух виповниться» (2 Кор. 10: 3–6).

У двох випадках військову аналогію апостол Павло наводить як доказ реального права, а не ідеал духовного характеру. Отримуючи необхідний життєвий зміст від общин, яким проповідував Євангеліє, апостол пише коринфянам, що підняли супроти нього образливі докори: іншим церквам я причиняв витрати, отримуючи від них утримання для служіння вам і будучи у вас, хоча терпів недостачу, нікому не докучав (2 Кор. 11: 8).

Апостол, стверджуючи, що необхідний життєвий зміст міститься в усьому, тому він може отримувати від заснованої ним общини все потрібне, наводить військову аналогію: «...який воїн служить будь-коли на своєму утриманні?» (1 Кор. 11: 8). В іншому місці, переконуючи Тимофія, щоб він, будучи керівником общини, переносив страждання як добрий воїн Христа, апостол продовжує: «...жодний воїн не зв'язує себе справами житейськими, щоб догодити воєначальнику» (2 Тим. 2: 3).

У цьому випадку військова аналогія наведена на доказ того, що місіонер, як і солдат, має бути вільний від усіх громадянських справ. Апостол Павло, ймовірно, був добре знайомий з особливостями військової служби в Римській імперії. Спочатку до війська призивались римські громадяни, що досягнули 17-тилітнього віку; їхня служба тривала до 60-ти років. Із ростом імперії потрібно було все більше військовиків, до того ж римські громадяни почали ухилятися від такої тривалої, пов'язаної з багатьма небезпеками та негараздами служби. Так, поступово виникло військо найманців, що бачили в ній бажане джерело доходів і йшли на службу добровільно. Платня за службу становила один динарій в день. Термін служби професійного солдата тривав 20–25 років. Іудеї від військової служби були звільнені. В епоху апостола Павла армія Римської імперії нараховувала близько 22 легіонів, у кожному з яких було 6 тисяч осіб; легіон ділився на когорти (батальйони).

Когорта була тактичною одиницею і мала свій номер та назву. До однієї з «кесаревих когорт», п'ять із яких були розміщені в Кесарії Приморській, належав сотник Юлій. Під його наглядом Павло був направлений у Рим. Автор Діяння святих апостолів характеризує Юлія як благородну людину, що ставилась до нього гуманно: сотник дозволив Павлові спілкуватися з друзями та прийняти від них допомогу і врятував йому життя, коли солдати під час корабельної катастрофи дорогою до Риму хотіли перебити в'язнів, щоб не дати їм утекти [4, с. 133].

Звичайно, всі ці образи й аналогії – озброєння, боротьба, войовничість – застосовані апостолом у духовному, переносному значенні. І все ж таки категоричної заборони війни та військової служби християнам ні Спаситель, ні апостоли не висловлювали. Мудре ж життєве правило апостола Павла – кожний залишайся в тому званні, в якому був призваний (1 Кор. 7: 20) – мало б розумітися та розумілося як дозвіл християнину військової служби, а значить, і війни.

З наведених висловлювань Нового Завіту впливає цілком згідний з апіорним ставленням християнського вчення до війни і військової служби висновок, що новозавітна релігія прямо і беззаперечно не забороняла християнинові військової служби і війни. Таке положення припустиме і з моральної точки зору – виправдання добра – та підтверджене фактами євангельської історії, що характеризують ставлення Спасителя та апостолів до військової служби. Господь Ісус Христос заповідав своїм послідовникам любов до всіх людей, не виключаючи ворогів, заповідав у своєму прагненні до досконалості уподібнюватися Отцю Небесному.

Якби всі люди на землі стали істинними християнами, що пройнялися живою всеохопною любов'ю до ближнього, тоді, звичайно, не могло б бути й мови про війну та підготовку до неї. Тоді сповнилися б слова пророка Ісаї про майбутнє царство Іегови: «Люди перекують мечі свої на плуги і списи свої на серпи, не підніме народ на народ меча і не будуть більше вчитися воювати» (Іс. 2: 4). Але такий стан взаємовідносин людей на землі був ідеалом. У дійсності ж як на початках християнської ери в язичницькому світі, так і надалі, незважаючи на поширення нового вчення, у світі християнському на землі панує гріх.

Беззаконня, за словами Спасителя, до Його другого приходу помножаться (Мф. 24: 12). Тут і приховане джерело війни. Війна є наслідком гріха, сутність якого полягає в егоїзмі. Егоїзм породжує розбрат, розподіл, непорозуміння, ворожнечу у стосунках як окремих осіб, так і цілих народів. В останньому випадку й виникає війна. Справедливо буде стверджувати, що війна почалась із брато-

вбивства Каїна. І поки Каїнові почуття в серцях людей не зникли, поти буде існувати та панувати у світі й на землі гріх; поки живуть і діють у вільній людині її пристрасті, до того часу існуватиме війна.

Тому не потрібно обманювати себе мріями про досягнення на землі вічного миру. Навпаки, в останні часи перед кінцем світу, коли гріх досягне найвищого розвитку, за словами Спасителя, війн буде дуже багато: «Також почувете про війни й воєнні чутки. Глядіть не жахайтесь, бо належить усьому тому бути, та це ще не кінець; бо встане народ на народ і царство на царство» (Мф. 24: 6–7). Таке походження війни робить зрозумілим і ставлення до неї християнина.

Любов християнина до ближнього повинна простягатись до любові до Бога, що не має жодного лицемірства. Але любов Божа обмежує й карає зло. І любов християнина має терпіти зло тільки тією мірою, якою воно залишається нешкідливим для слави Божої та спасіння ближнього. У протилежному випадку та ж сама любов повинна викликати ревність перед Богом, святий гнів, повинна змушувати християнина обмежувати зло і протидіяти йому, що особливо покладається на владу (Рим. 13: 1–4). Але якщо це так, коли християнин, захищаючи одних, змушений фізично протистояти, воювати з іншими, то чи не порушує він тим самим заповіді любові до всіх людей, не виключаючи навіть ворогів? Таке питання, що приховувало непримириме протиріччя для християнина, свого часу поставили сарацини святому Кирилу, просвітителю слов'ян. «Якщо, – говорили сарацини, – Христос є Бог ваш, то чому ви не робите того, що Він вам повеліває: молитися за ворогів, добро творити тим, що вас ненавидять... ви ж не так, а зовсім по-іншому чините; вдосконалюєте зброю проти ворогів своїх, виходите на битву з ними та вбиваєте їх?» Святий Кирило відповів так: «Якщо в якому-небудь законі пропонуються дві заповіді, то хто буде найбільш істинно дотримуватися їх, той, який додержується однієї заповіді, чи той, який виконує обидві заповіді?» «Безсумнівно, той, хто дотримується обох заповідей», – відповіли сарацини. Тоді святий Кирило сказав їм: «Христос Бог повелів нам молитися за тих, хто нас ображає, і чинити їм на благо, але Він же заповідав нам: немає більшої від тієї любові, як хто душу свою покладе за друзів своїх (Ін. 15: 13). Тому ми терпимо образи, що завдаються кожному з нас окремо, але в суспільстві захищаємо один одного і покладемо свою душу за братів наших, щоб ви, беручи їх в полон, не полонили разом з тілами їхні душі, не спокушували благочестивих до своїх злих і богонеугодних справ» [3, с. 457].

І Священне Писання, вимагаючи від послідовників новозавітного вчення любові і братнього ставлення до всіх людей, не запові-

дає миру за всяку ціну, навіть ціною правди, а говорить: «...якщо можливо і залежить від вас, перебувайте в мирі з усіма людьми» (Рим. 12: 18), тобто будьте в мирі, але не на шкоду істині та благочестю. Не всякий мир, якщо брати до уваги тільки відсутність військових дій, може бути для істинного християнина бажаним, терпимим і сприйнятим як благо. «Бо від найменшого до найбільшого усі лиш дбають за наживу; і від пророка до священика усі чинять оману. Рану народу мого лікують легковажно, кажучи: Мир! Мир! – а миру немає» (Єрем. 6: 13–14). Тому не можна вважати справедливим обурення на війну, що розпочалась для встановлення зневаженої правди, для захисту і звільнення слабких від сильних, коли навколо панує невиконання Божественної правди. «Ти, – пише Кипріан Карфагенський до Димитріана, – осуджуєш війну, але коли в душі твоїй живуть ворожнеча та самолюбство, якщо ти несправедливий і ображаєш інших, якщо ти щоденно воюєш з дружиною, дітьми, слугами та сусідами, то чи справедливо ти гніваєшся на війну?» [2, с. 19]. Звідси війна для християнина, що за своїм походженням є наслідком гріха серед людей, – нещастя, біди, зло фізичне.

Отже, згідно з характером християнської релігії, окремими місцями Священного Новозавітного Писання та деяких фактів із життя Спасителя й апостолів війна та військова служба не проповідувалася Церквою як священний обов'язок християн, але й не визнавалася категорично неприпустимою для християнина. Війна є наслідком гріха, тому поки живуть і діють у вільній людині її пристрасті, до того часу вона існуватиме.

1. Біблія: книги Священного Писання Старого та Нового Завіту в українському перекладі з паралельними місцями та додатками / [пер. Патріарха Філарета (Денисенка)]. – К.: Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2007.
2. Кипріан Карфагенський, сщмч. Творення. – К.: Типографія Г. Т. Корчак-Новицького, 1879. – Т. 1.
3. Барсов М. Сборник статей по обосновательному чтению Четвероевангелия. – СПб., 1893.
4. Владимир (Сабодан), митр. Павел призванный апостол / Изучающим Священное Писание Нового Завета. – К., 1998.
5. Марусяк М., прот. Пастирське богослов'я: навчальний посібник / протоієрей Михайло Марусяк; Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича. – Чернівці: Рута, 2006.
6. Шкварок А. Пастирсько-богословське осмислення військовослужіння: дипломна робота випускника КДА. – К., 2007.
7. Commentary on the Holy Scriptures Lange, edited Philipp Schaff. – Edinburg, 1872.
8. Harnak. Mimitia Christi. Die christliche Religion und der soldatenstand in den ersten drei jahrhunderten. – Tubingen, 1905.